

Interfaces van de Antwerpse 20ste eeuwse gordel: stedelijke drempels van het post-suburbaan landschap

Michiel Dehaene

ABSTRACT

De discussie over stadsvernieuwing verlegt zich in heel Europa van de binnenstad naar de stadsrand. Dat is een logische evolutie nadat flink wat aandacht ging naar het keren van de suburbane stadsvlucht en de desinvestering in de binnenstad die dit in de naoorlogse periode teweeg had gebracht. Bordeaux, Hamburg, Parijs, Zurich, Brussel, Antwerpen, sloegen alle aan het experimenteren en trommelden internationale ontwerpers op om over de toekomst van de metropoolregio na te denken. (Désveaux, D. and Siron, V. eds, 2012, Hellweg, U. eds, 2014, Architects Group Krokodil, eds, 2013, Grafe, C., Verhaert, I. et.al. eds, 2014,) Deze paper is een reflectie op het verdichtingsonderzoek dat de afgelopen jaren in de context van het daarvoor gecreëerde Labo XX werd uitgevoerd in Antwerpen. Deze paper is geen verslaglegging van dit onderzoek maar is een reflectie op de zoektocht naar een visie op verstedelijking die aansluiting vindt bij de dynamiek van een ontluikend post-surburbaan landschap. Verstedelijking wordt niet langer gezien als een territoriaal front maar als een te overschrijden drempel die plekken in een stedelijke organisatietoestand brengt. Vanuit deze visie wordt gezocht naar de plekken die klaar liggen om de stap naar een meer collectieve stedelijke organisatie te maken.

Interfaces van de Antwerpse 20ste eeuwse gordel

Stedelijke drempels van het post-suburbaan landschap¹

Michiel Dehaene

Stellingen:

Verstedelijking draait om het organiseren van de kwalitatieve stap naar collectieve organisatievormen en gedeelde gebruikswaarde.

De interface tussen stedelijk en niet stedelijk moeten we niet als territoriaal front denken maar als drempel die de overgang naar een andere toestand markeert.

Het identificeren van deze drempel(situatie)s laat toe om ruimtelijke selecties te maken in het historisch ontwikkelde suburbane landschap die mits de nodige bijkomende investering meer stedelijk kunnen gaan functioneren.

Vakgroep Architectuur en Stedenbouw / Universiteit Gent
Jozef Plateastraat 22, 9000 Gent, België / michiel.dehaene@ugent.be

---

¹ Deze paper is gebaseerd op mijn participatie als extern adviseur binnen Labo XX. Een deel van het theoretisch kader van deze paper werd ontwikkeld binnen het werkpakket 3 van het Steunpunt Ruimte van de Vlaamse Overheid. Een deel van de hier opgenomen tekst is ontleent aan het eindrapport van dit steunpunt onderzoek.

interfaces van de Antwerpse 20ste eeuwse gordel

Stedelijke drempels van het post-suburbaan landschap

1. Een ontluikend post-suburbaan landschap

De term postsuburbaan werd eind de jaren 90 gelanceerd door de zogenaamde LA-school of geography met Edward Soja als haar belangrijkste vertegenwoordiger. (Soja 2000) De term sloeg op een nieuwe ontwikkelingsdynamiek die, volgens de vertegenwoordigers van deze school, kon worden vastgesteld in de ontwikkeling van de Amerikaanse stad en het concentrisch model van de Chicago School binnenstebuiten keerde. De term is geassocieerd met de ontwikkeling van Edge Cities (Garreau 1991) en nieuwe centraliteiten, volgens een logica die aan de oude tegenstellingen tussen centrum en periferie ontsnapt. De term is gecontesteerd in die zin dat er een discussie woedt over de vraag of deze ontwikkeling nu net een breuk vormt met suburbane ontwikkelingslogica's of er net de doorzetting van is en daarom dus net wel of niet gelezen moet worden als een verdere manifestatie van het suburbaniseringsproces.

Via het werk van Nicolas Phelps en anderen werd de term ondertussen ook overgenomen in het debat over de Europese stad (Phelps 2010). Phelps haalt bovendien het debat weg uit een zuivere discussie over de gepaste nomenclatuur voor vormen van verstedelijking maar hangt de betekenis van de term in eerste instantie op aan de verschuivingen met betrekking tot de politieke framing van de suburbs en de onderscheiden politieke breuklijnen en planningsagenda's die zich rondom de thematiek van de her- en doorontwikkeling van de suburbs uitkristalliseren.

‘At the very heart of postsuburban growth are some important political tensions, which although not exclusive to postsuburbia may have an intimate connection to it. Three seem to be of particular significance here: the tension between the pursuit of growth and provision for collective consumption; growth versus conservation; and the contradictory pressures towards municipal secession and amalgamation.’ (Phelps, N., et.al. 2010, 375)

Tot voor kort was suburbaan Vlaanderen een politiek non-issue, enkele kritische stemmen daargelaten: een conditie die niet om een debat vroeg omdat mensen er tevreden in hun eigen huis, zonder veel zorgen, en met de nodige ondersteuning van de overheid, konden wonen. Dat is snel aan het veranderen omdat die omgeving stillaan geschiedenis wordt en zijn eigen problemen begint aan te maken. Ten dele is dat zo om de eenvoudige reden dat steeds meer mensen er wonen en zich op het stedelijk landschap van suburbia betrokken weten. Maar daarnaast is het ook zo dat de trage maar gestage accumulatie van suburbia op steeds meer zichtbare wijze voor druk begint te zorgen. De drie breuklijnen die Phelps aangeeft kunnen we ook in Vlaanderen erkennen:

1. Een parasitaire logica waarbij verstedelijking teert op bestaande voorzieningen en infrastructuur manifesteert zich als een project van onderinvestering en komt in de problemen. Dit is meest zichtbaar wat de penibele waterhuishouding van (vaak recente) verkavelingen betreft. Maar ook de verkeerscongestie, de autoafhankelijkheid, de vervoersarmoede in suburbia kunnen we hier plaatsen.
2. De weerstand in de omgeving zelf. De suburbaniseringslogica bedreigt het open landschap waar het zelf van leeft, vernietigd de ruimtelijke waarden waar het zelf toe aangetrokken is. Naarmate suburbanisering vordert ontstaat een clash tussen oude en nieuwe suburbanites. In

hoeverre geldt de historische ontwikkeling van de suburbs als referentie voor toekomstige verstedelijking? Zijn we bereid op het bestaande suburbaan landschap in te breken?

3. Ook in Vlaanderen is de suburbanisering gebouwd op een complexe alliantie tussen lokaal en bovenlokaal bestuur. Terwijl de suburbanisering mogelijk gemaakt en gevormd wordt binnen een territoriaal eengemaakte nationale ruimte, zijn de drijvende krachten achter suburbanisering in veel gevallen lokaal. Niet alleen zijn de motivaties achter de suburbanisering, maar ook de financiële en fiscale voordelen die eraan worden ontleend, en uiteindelijk ook de mentale en politieke verankering van wie er woont is vooreerst lokaal. Vandaag wordt steeds duidelijker dat de uitdagingen waar suburbia mee kampt zich niet tot die lokale context beperken en een antwoord vragen op andere niveaus. Maar net in die context staat de lokale politiek garant voor het behoud van het suburbaan status quo. (Phelps et al 2010, Silverman & Schneider 1991)

Post-suburbia staat in deze discussie voor een programmatische lezing van deze breuklijnen. Naarmate de spanning en de interne contradicties zich doorzetten, groeit ook de ruimte voor een andere lezing die het historisch status quo doorbreekt (Corrijn 2012). We bevinden ons op een kritisch punt waar het er niet langer enkel om kan gaan om de gevolgen van de suburbane ontwikkelingslogica in te dijken of te amenderen, maar we een nieuwe toekomst voor de oude suburbs moeten bedenken.

2. Stedenbouw voor Post-Suburbia

Het ontwikkelen van een stedenbouwkundig antwoord op verstedelijking draait klassiek om het organiseren van het kantelpunt tussen geaccumuleerde nadelen en georganiseerde voordelen. Planning begint vaak bij een efficiëntievraagstuk en het bekampen van negatieve externaliteit. Maar de succesvolle ‘urbanismes’ uit het verleden zijn niet enkel gericht op het indijken van de nadelen van verstedelijking, maar zijn gebouwd rond collectieve arrangementen die een stedelijke manier van samenleving organiseren die een structureel antwoord bieden op de ‘urban questions’ die elke verstedelijkingsproces oproept. Dit is wat Castells, en velen na hem, bedoelen met het collectief consumptie vraagstuk: de organisatie van de collectieve afhankelijkheden eigen aan verstedelijking. In het geval van Castells oorspronkelijke analyse wordt dit antwoord eerst en vooral vertaald in termen van de kerntaak van de overheid en de typische verdeling van lusten en lasten tussen publieke en private partijen. (Castells 1972, Saunders 1986) Bij uitbreiding is elk evenwichtig antwoord echter steeds een combinatie van zowel diensten geleverd door marktpartijen, vormen van zelfvoorziening en publieke dienstverlening. Alle drie staan ze voor andere drempels wat de toegang tot stedelijke meerwaarde betreft: van het ongelijk verdeeld vermogen om voor diensten te betalen, de ongelijk capaciteit om dingen zelf te kunnen doen, tot de ongelijke toegang tot overheidsvoorzieningen.

Tegelijk zijn we getuige van de constructie van een nieuwe maatschappelijke deal waarin, in het licht van deze post-suburbane dynamiek, de respectievelijke rol van overheid markt en civiele maatschappij opnieuw wordt geijkt. The *new urban question* balanceert, zoals Merrifield het stelt, enerzijds tussen vormen van collectieve consumptie die als ‘parasitair’ aangemerkt kunnen worden omdat ze de samenleving en haar ecologische crisis als nieuw wingewest aanboren, en anderzijds vormen die ‘generatief’ zijn in de zin dat ze maatschappelijke meerwaarde opleveren en die ook op een sociaal rechtvaardige manier verdelen. (Merrifield 2014)

De suburb is traditoneel gesproken de context waarin de samenleving zich systematisch het collectief voordeel van goed georganiseerde stedelijkheid heeft ontczegd, in die zin dat het collectief consumptievraagstuk er veelal minimaal is georganiseerd, en ontleend wordt aan historische condities ter plaatse of stedelijke assets elders. De suburbs staan voor een parasitaire logica die voor de voordelen van stedelijk leven en functioneren op de oude centra terugvalt. Deze afhankelijkheid zorgt

voor een grote structurele kost (in termen van kost-inefficiënte infrastructuur), maar ook voor nodeloze verplaatsingen, een slecht georganiseerde waterhuishouding, verzegeling van de bodem, verlies aan biodiversiteit, etc. Natuurlijk kan een deel van deze analyse ook voor de traditionele stad en meer compacte vormen van verstedelijking gemaakt worden. Het grootste verschil ligt wellicht in de relatieve ontkoppeling in tijd en ruimte tussen de collectieve lasten die de suburbane ontwikkelingsmodus veroorzaken en de ontwikkeling van een (noodzakelijk) collectief antwoord. Dat is wezenlijk anders dan het geval was bij bijvoorbeeld de hygiënische crisis van de stad in de 19^e eeuw. (Dehaene 2011) Daar zien we hoe na relatief korte tijd het industrialiseringsproces aanleiding geeft tot het ontstaan van nieuwe coalities gericht op het consolideren van de stad. Deze kwamen tot stand omdat de hygiënische crisis vrij snel alle lagen van de bevolking trof, die voor hun overleven allemaal op dezelfde ruimte betrokken waren. In een context van verspreide verstedelijking leidt vooreerst de verstedelijking (door haar verspreid karakter) veel trager tot een crisis situatie. Bovendien vindt deze crisis niet alleen uitgesteld plaats maar in veel gevallen ook elders, wat het moeilijk maakt om de partijen die de lasten veroorzaken ook mee te nemen in de zoektocht naar noodzakelijk ‘collectieve’ oplossingen.

3. Verstedelijking als kans

Die omslag van verstedelijking als miserie naar verstedelijking als kans vindt niet automatisch plaats, en kan niet zondermeer overal worden georganiseerd. (Dehaene 2014) Een breuk maken met de suburbaniseringslogica is niet alleen een wisseling van spreiden naar concentreren, van ondens naar compact, van individueel naar collectief wonen, maar maakt het noodzakelijk om – veel meer dan voorheen – ruimtelijk gedifferentieerd over het (horizontaal) verstedelijkt territorium na te denken. De jarenlange spreidingspolitiek handelde vanuit een houding alsof de wereld vlak is, althans binnen de grenzen van de natiestaat. Ruimtelijk spreiden was de uitdrukking van wat Neil Brenner omschrijft als ‘Spatial Keynesianism’ (Brenner 2004), een beleid waarin de ruimte, en de mogelijkheid om er zich in in te kopen letterlijk werd ingezet als medium van een herverdelingsbeleid. Iedereen mocht meedoen, van Menen tot Beringen van De IJzer tot de Semois. Deze deelname gold voor het individu (denk maar aan de De Taeye premies), maar was in belangrijke mate ook bestuurlijk verankerd in het reeds hoger vermelde municipalisme. Ook in het Ruimtelijk Structuurplan Vlaanderen, dat nochtans van een compacte stedenbeleid uitging, zette deze logica zich grotendeels door. Elke gemeente (en dat zijn er nogal wat) kreeg zijn woonuitbreidingsgebied, zijn 5ha bedrijventerrein.

Vandaag zien we echter dat deze horizontaal gespreide planningsreserve op een steeds selectievere wijze wordt ingevuld. Hoewel de woonuitbreidingsmogelijkheden virtueel overal liggen, tonen de regionale woonmarkten een uitgesproken oriëntatie op de grote steden en het ‘metropolitane kerngebied’. Gebieden zoals Kortrijk, in de periferie van het kerngebied kennen een structureel overschot wat de voor stedelijke ontwikkeling bestemde terreinen betreft (zie bv. recente studie Leidedal hierover (Leidedal 2015)). De markt lijkt onderhand een heel stuk selectiever dan het beleid. De stijgende grondprijzen omheen de steden, maar ook in stedelijke knooppunten vormt een directe indicatie van het stedelijk potentieel van gebieden die historisch hun bestemming vonden in een suburbane logica. Hoe met deze opgebouwde spanning om te gaan is vandaag reeds een uitdaging voor het vergunningenbeleid. De vragen om terreinen op te delen, of om net kavels samen te voegen en veel intensiever te bebouwen liggen er. Deze kansen om te verdichten, staan haaks op een regelgevend kader dat net is bedacht, om goede redenen overigens, om overmatige speculatie tegen te gaan.

Verstedelijking draait in Vlaanderen vandaag dan ook niet om het verder uitrollen van een nieuw front, over het al dan niet aansnijden van woonuitbreidingsgebieden. De inzet is het stedelijk

(her)organiseren van gebieden die historisch niet vanuit een stedelijke logica zijn opgezet maar vandaar reeds voorwerp zijn van een nieuwe functionele dynamiek. Dat vraagt een interpretatie van het verstedelijkingsproces die de ruimtelijke verschillen leest die in het historisch suburbaniseringsproces zijn aangemaakt en daarin aanleidingen zoekt om door te verstedelijken. Daarmee bedoelen we het kiezen voor het actief organiseren van de collectieve voordelen die aan de stad ontleend kunnen worden net in die gebieden waaraan die collectieve organisatie nooit is meegegeven. Hoewel dit een erg globaal mikpunt is, leidt dit toch tot een actieve bevraging van de bestaande nederzettingsstructuur op zoek naar die condities waar, mits de nodige bijkomende investering, het verschil gemaakt kan worden. Welke plekken staan met andere woorden op de drempel van een stedelijke manier van functioneren.

Daarmee bevinden we ons voorbij de *Urban Age* retoriek en de keuze voor de compacte stad en tegen de suburb. De vraag is immers niet langer spreiden of concentreren, een vraag die kenmerkend was voor het naoorlogse planningsdebat. De spreiding heeft immers plaats gevonden en de vraag richt zich op de toekomstige betekenis van die erfenis. Inzet van de discussie is differentiatie en selectiviteit: het lezen van de historische opgebouwde verschillen die zich aftekenen in suburbaan gebied, maar ook de nieuwe differentiaties en nieuwe ruimtelijke selecties die we moeten maken in functie van een intelligent doorverstedelijkingsbeleid. De te maken selecties zitten niet langer vast op de territoriale logica die aan de basis ligt van de historische differentiatie tussen stad en land, centrum en periferie.

4. De 20ste eeuwse gordel van Antwerpen en Labo XX

Wat dit zou kunnen betekenen kan goed geïllustreerd worden aan de hand van het ontwerpend onderzoek dat verricht werd in het kader van Labo XX in Antwerpen. Labo XX is de overkoepelende naam voor het ontwerpend onderzoek verricht door en in opdracht van de stad Antwerpen in het licht van de toekomstige vernieuwing van de twintigste eeuwse gordel. Daarmee wordt grosso modo het gebied aangeduid buiten de singel en ring. Na een grondige voorbereidende studie uitgevoerd binnen de cel ontwerpend onderzoek van de stad, werden 4 bureaus uitgenodigd om op verschillende thema's voortellen uit te werken waarin de koppeling wordt gemaakt tussen ruimtelijke verdichting en stadsvernieuwing. Het werk van de bureaus werd samengebracht in een aantal workshops. In deze workshops speelde de auteur van dit artikel een rol als extern begeleider en werd een gedeeld perspectief op verstedelijking uitgewerkt, als richtinggevend kader. Daarbij was de keuze expliciet om niet vanuit vooropgezette structuren te vertrekken maar net de selectie van mogelijke interventiegebieden integraal onderdeel te maken van het zoekproces, inclusief de vraag naar de juiste maat en schaal van de eenheid van interventie. (Grafe, C., Verhaert, I. et.al. eds, 2014)

Op het eerste zicht lijkt de oefening van BUUR een klassieke variatie op het TOD (Transit Oriented Development) principe. Namelijk, een eenvoudige causale koppeling tussen nabijheid van openbaar vervoer – een afgetekend gebied van waar wel en waar niet verdicht kan worden. Maar de redenering die hier gevoerd werd is een andere – gaat in eerste instantie over de ontwikkeling van het net en de ruimtelijke selecties die daardoor gemaakt kunnen worden. BUUR stelt voor om het bestaande net te ontwikkelen door aan de stamlijnen een tangent of *Roccade* toe te voegen. De inzet is niet meer en niet minder dan het creëren van andere – lees stedelijk – mobiliteitsmilieu in de Antwerpse stadsrand: niet zomaar plekken in de nabijheid van een tramhalte, maar de ontwikkeling van plekken met een meervoudige en frequente bediening. Anders gesteld, de kwalitatieve verschuiving van 'er is een tram' naar 'hier kan ik zonder auto wonen', en de verschuiving van openbaar vervoer als basismobiliteit voor wie geen auto heeft, naar ov als hoogwaardig en kwalitatief mobiliteitssysteem. De Roccade, die Buur voorstelt als aanvulling op het bestaande tramnet, zoekt haar weg als aanvulling op een bestaand netwerk, en zoekt naar die plekken waar de sprong van halte naar knoop gemaakt kan worden.

Daarmee wordt de aandacht verlegd van de verlenging van de bestaande stamlijnen waarbinnen de tegenstelling stad-rand wordt gereproduceerd, alsook de polarisatie tussen interne bereikbaarheid en doorstroming. De bestaande tramverlengingen, zoals die richting Boechout zorgen immers voor een slechtere bediening van de haltes (lees Mortsels) dicht bij de stad. De tram is namelijk zo'n groot succes dat vooraleer ze Mortsels bereikt de tram reeds vol zit. Wat Buur voorstelt is TOD 'with a twist'. Het gaat er niet om een tramstop in de buurt te hebben en een alternatief voor de auto te kunnen bieden, het gaat om de kwaliteit van de milieus die worden aangemaakt, en wat die meekrijgen om stedelijk te kunnen functioneren, om de collectieve last van het samenleven met velen op te kunnen nemen en het tot een kwaliteit om te buigen.²

BUUR : Verbeelding van de kwalitatieve sprong die door de *Rocade* kan worden gemaakt. Van halte naar knoop

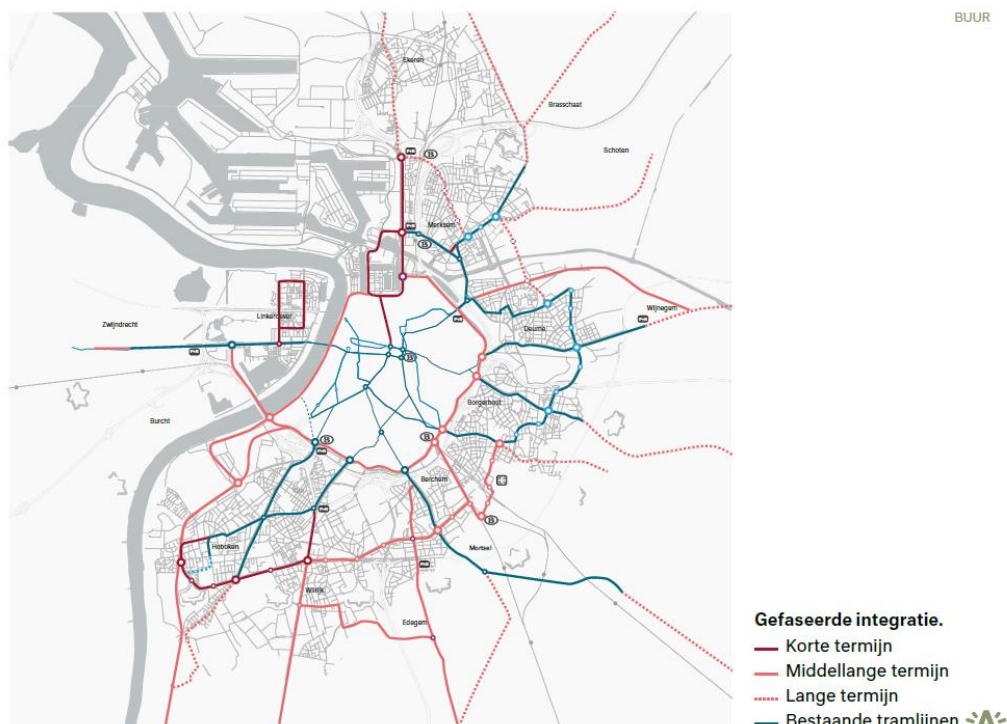

Wat deze framing in verstedelijkingstermen oplevert is duidelijk als we ze naast de oefening van hetzelfde bureau voor de vertramming van de Leuvense agglomeratie plaatsen. Hier is het kader vooral het duurzaam accommoderen van de groei. Dit leidt tot een oefening die TOD-gewijs de locaties uitselecteert die dicht bij een tramstop liggen. Het gevolg is een ontwikkelingsvisie waarin niet echt een onderscheid gemaakt wordt tussen een logica die de tram gebruikt om de laatste suburbaniseringsronde te verantwoorden en die plekken waar situaties waar echt milieus aangeduid worden die als stedelijke mobiliteitsmilieus kunnen gaan functioneren. Anders gesteld, wanneer is dergelijk plan een vrijgeleide om plekken die structureel autoafhankelijk zijn ook met de tram te ontsluiten en waar komen plekken in het verscheid die dankzij de tram uit hun autoafhankelijke situatie kunnen worden gehaald. Waar de Labo XX oefening net dit onderscheid scherpstelt, neemt het Leuven plan vrede met de stelling dat we beter af zijn met dan zonder tram en eindigt met een model dat er niet in slaagt de drempel van de verstedelijking scherp te identificeren en ruimtelijk uit te selecteren.

B UUR : De Rocade als nieuwe prioriteit. De tramverlengingen op de lange termijn

² Voor een verfijnde analyse van deze case zie de masterproef van Hans Vandermaelen, 'De vertramming van subuurbaan Vlaanderen: voorbij de anti-stedelijke deal', UGent, 2015.

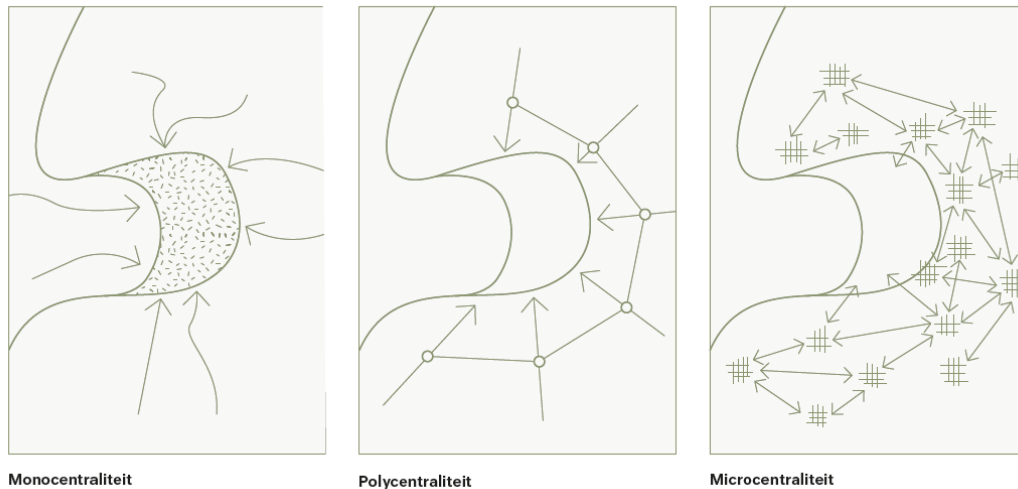

Ook in het werk van het Team Maat-Possad zorgt het verstedelijkingsperspectief voor scherpte. Zij wijzen op het spontaan karakter van veel verdichting. Panden worden opgetopt, opgedeeld en intensiever bewoond. Twee of drie kavels met elk een woning worden samengevoegd, de woningen gesloopt, en vervangen door een klein appartement, etc. Hoger werd reeds aangegeven dat dit grote uitdagingen stelt voor het vergunningenbeleid. De andere evidente zorg zijn de tekorten op vlak van voorzieningen die zo zullen ontstaan. Tegelijk, geldt ook hier, dat verdichting het draagvlak voor deze functies (commercieel en publiek) verstevigt. Het team Maat-Possad gaat op zoek naar een manier om het bestaand patroon aan centraliteiten, de bestaande differentiatie, op intelligente wijze aan te vullen en dit op een zo'n manier dat het verdichtingsproces voor wat de lokale voorzieningen betreft zoveel mogelijk gekoppeld kan worden aan het verdichtingsproces zelf. De ontwerpers bouwen de volgende redenering op. Enerzijds stellen ze vast dat in het metropoolvormingsproces het centrum van de centrumgemeente (Antwerpen zelf) aan belang wint. Het centrum is meer dan ooit het regionale centrum waarvan een steeds grotere gemeenschap gebruikt maakt. Anderzijds zijn er de oude centra van de districten, de voormalige randgemeentes, die sinds de fusie deelgemeentes werden. Dit patroon staat onder druk wat de commerciële voorzieningen betreft maar blijft behoorlijk overeind wat de publieke voorzieningen betreft en wordt beleidsmatig ondersteund. Het ontwerpteam stelt voor om naast dit monocentrisch patroon enerzijds, en polycentrisch patroon anderzijds het concept microcentraliteit in te voeren als beschrijving van een lokaal patroon waarin verdichting en lokale voorzieningen gekoppeld kunnen worden. De precisie distributie van dit patroon kan vrij organisch worden ontwikkeld in functie van lokale opportuniteiten (tot verdichting) en mogelijke clustering van functies. De ene keer gaat het over de koppeling aan de collectivisering van de parkeeropgave, over de uitbouw van een lokaal warmtenet, de functionele diversificatie (lees verstedelijking) van een zorgcampus, een bedrijventerrein, een sportpark, dan weer over de herontwikkeling van de oude parochie in functie van een markt, een wijkgezondheidscentrum, een brede school, etc. Het ontwerpend onderzoek verkent vervolgens ook hier de ruimtelijke selecties die gemaakt kunnen worden om die drempelcondities te detecteren waar, door beperkte toevoeging, de stedelijke

gebruikswaarde kan worden opgevoerd, uitgebouwd en toegankelijk gemaakt, en dat gelijk opgaand met het verdichtingsproces.

MAAT – POSSAD : Microcentraliteit in verhouding tot monocentraliteit en polycentraliteit

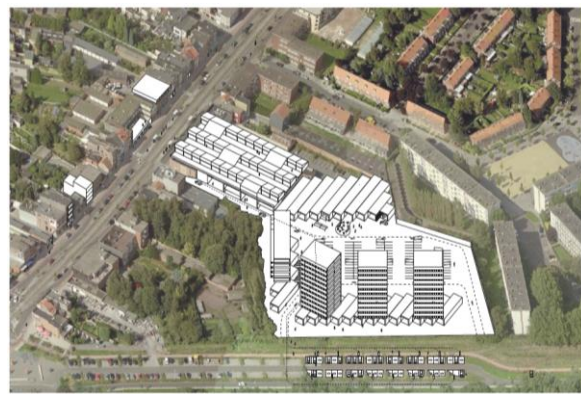
Het team PALMBOUT_DE NIJL_BLAUWDRUK richtte zich op de veredeling van de open ruimtestructuur in de agglomeratie. Verstedelijking betekent hier het uitnuttigen van de bestaande groenstructuur. Het verstedelijkingsperspectief leidt opnieuw tot andere selecties. Niet de klassieke rood-voor-groen redenering is hier leidend, maar wel de ontwikkeling van verdichtingsoefening die de betrokkenheid van een stadsdeel op deze versterkte openruimte structuur moet versterken. Het bureau beschreef het als van achterkanten voorkanten maken, maar dan niet door rond de resterende groengebieden een gouden randje te bouwen maar door achteruit te bouwen, of dwars en zo de relatie van hele wijken tot deze groenstructuur te versterken. De bestaande groene scheggen in de agglomeratie zijn vaak sterk versnipperd en zijn op de historisch verparkte structuren, zoals het Rivierenhof, na vooral residuele structuren die lokaal niet op de verstedelijking zijn betrokken. De voorgestelde verdichtingsoefening combineren nieuwbouw en herontwikkeling en exploreren een vorm van bouwen die de groengebieden in te weven in de stedelijke structuur, ondertussen het net van functionele fietspaden uit te bouwen, de waterhuishouding te versterken, maar ook stedelijke positieve externaliteit op te bouwen door hele stadsdelen op deze groene collectieve ruimtes te oriënteren.

PALMBOUT-DE NIJL-BLAUWDRUK: het inweven van de groene scheggen door selectieve herontwikkeling.

51N4E tenslotte gaat in op de verdichtingsmechanismes zelf en hoe ook deze voor differentiatie en selectiviteit zorgen. In een context waar significante residuele grondwaardes zijn opgebouwd kan men ervan uitgaan dat vroeg of laat voorstellen komen om niet de bestaande bezetting van terreinen leidend te laten zijn maar mogelijke intensievere invullingen. De mogelijkheid om deze ‘virtuele’ residuele grondwaarde ter realiseren zijn uiteraard erg ongelijk verdeeld. De weg ernaar ligt bezaaid met obstakels en bezwaren, niet in het minst de notoir versnipperde eigendomsstructuur van het Vlaamse stedelijke landschap. 51N4E richtten hun onderzoek daarom in eerste instantie op de grotere terreinen en enclaves die in het verstedelijkingsproces werden opgespaard. Een voorbeeld hiervan zijn de suburbane supermarkten die vaak slordig en binnen een volledig horizontale en monofunctionele organisatie het terrein bezetten. Dit maakt een betere valorisatie van deze terreinen mogelijk. Het verstedelijkingsperspectief poogt vervolgens om uit deze opportunistische logica een bijdrage aan de stad te puren. Kunnen we een methodiek verzinnen om samen met actoren de discussie te iken om vast te stellen welke stedelijke lasten door deze projecten opgenomen kunnen worden en zo situaties creëren die deze ontwikkeling niet alleen mogelijk maar ook wenselijk maakt.

51N4E : herontwikkelingsopties voor supermarkt locatie

5. Verstedelijking als drempel

In de jaren 70 kondigde de Franse stadsocioloog Henri Lefebvre een tijdperk van planetaire verstedelijking af (Lefebvre 1970). Het tijdperk van de planetaire verstedelijking volgt op het tijdperk van de industrialisatie. De snel om zich heen grijpende geïndustrialiseerde productie van een geïndividualiseerd levensstijl begon een werkelijkheid te produceren met een eigenstandige betekenis, een eigen economische logica die niet meer te verklaren was in termen van de logica's die er de oorspronkelijke oorzaak van vormen. Wat hier in het spel was kon niet langer in termen van de oorspronkelijke drijvende krachten (lees industrialisatie) gedacht worden maar kende een eigen dynamiek, een verstedelijkingsdynamiek. Lefebvre kondigt aan dat deze dynamiek zich zou doorzetten, tot ze planeetvullend zou worden. Deze nieuw conditie staat enerzijds voor de ultieme vervreemding van het wonen, maar bevat tegelijk een kans. De her-toe-eigening van het gecommificeerde woningen die in hun eindeloze vermenigvuldiging, en voorbij de afschrijvingstermijn stelselmatig hun betekenis als handelswaar verliezen, kunnen de basis vormen voor het scheppen van condities waarin stedelijkheid haar betekenis als gebruikswaarde (en niet als handelswaar) terugwint.

Neil Brenner & Schmid bliezen de afgelopen jaren de Lefebvriaanse positie nieuw leven in en kreeg daarbij flink wat kritiek over zich heen van de stadsgeografische gemeenschap (Brenner & Schmid

2012, 2014, 2015, Brenner 2013). Het tijdperk van de planetaire verstedelijking staat voor de volledige ontgrenzing van het verstedelijkingsproces, tot op het punt waar virtueel het hele aardoppervlak erdoor wordt gevangen. De reanimatie van Lefebvre's these lokt cynische reacties uit van collega's geografen zoals Richard Walker, die zich afvroeg of dat betekende dat voortaan ook de noordpool verstedelijkt is (Walker 2015).

Planetaire verstedelijking houdt geen steek als we het als een direct meetbare empirisch onderbouwde observatie beschouwen. Dat was overigens ook de these van Lefebvre, planetaire gaat om een perspectiefwisseling die zich omwille de radicale ontgrenzing van de verstedelijking opdringt, maar ook om de erkenning van de specificiteit van verstedelijking in verhouding tot andere dimensies van het moderniseringsproces (Dehaene 2015). Brenner heeft een punt als hij stelt dat het steeds lastiger wordt om rondom de verstedelijking een lijn te trekken die verstedelijkt van niet verstedelijkt gebied onderscheid. Hij steekt de draak met de cijfers die zagezegd de onderbouwing vormen van de eindeloos herhaalde aankondiging dat meer dan de helft van de wereldbevolking in steden zou leven. Wat zit erin en wat niet. Vele gebieden die in deze stedelijkheidsmeting opduiken zien er niet meteen stedelijk uit. Ze vormen de manifestatie van een wanhopige poging om vooralsnog een grens tussen stad en niet stad in te voeren. Hij trekt van leer tegen het *Urban Age* discours dat net op het moment dat de territoriale opdeling tussen stad en land een eenvoudig discours lanceert dat de stad serveert als remedie tegen alle planetaire kwalen. Wie heeft baat bij deze kritiekloze verdediging van de stad, net op een moment dat de oude stedelijke centra het voorwerp worden van een groeiende competitie over de stad en de neo-liberale ontwikkeling de stedelijke polarisatie in de hand werkt. Anders gesteld, met de terugkeer naar Lefebvre's planetaire verstedelijking stelt Brenner de vraag naar wat het vandaag betekent voor de stad te kiezen, en geeft aan dat de strijd over een sociaal rechtvaardige stad zich niet op de grens tussen stad en niet stad afspeelt maar om de selectieve her-toe-eigening van de ruimtelijk gedifferentieerde condities die in het verstedelijkingsproces zelf werden aangemaakt. Taking back to city kan zich niet beperken tot een fascinatie voor de bestaande centra die nu reeds manifest stedelijk zijn.

Met de discussie rond planetaire verstedelijking verlegt Brenner nadrukkelijk het debat van de stad als product naar verstedelijking als proces. Daarmee stelt hij ook de vraag naar wat de precieze natuur is van verstedelijking en hoe we die kennen. Hij gaat zelfs zover van te pleiten voor een nieuwe epistemologische basis voor het stadsonderzoek dat de term city ruilt voor 'the urban'. We moeten af van een visie die het verstedelijking leest als een front dat over het territorium rolt en stelselmatig landelijk gebied omzet in stedelijk gebied. Brenner heeft het over verstedelijking zonder buitenkant. Eerder dan dit als een wat dwaze uitspraak te lezen over de nakende verstedelijking van de Noordpool, gaat het erom de blik naar binnen te richten en stedelijkheid te definiëren niet in functie van haar tegendeel, om vervolgens het accumulatie en differentiatieproces waar verstedelijking om draait niet zozeer te lezen in termen van hier en daar, maar in termen van de kwalitatieve verandering (en differentiatie) waaraan die plekken die aan verstedelijkingsprocessen onderhevig zijn doormaken. Verstedelijking is dan niet langer een proces dat zich vooral laat kenmerken door het feit dat er gebouwen in een voorheen onbebouwd landschap opduiken, wegen lopen waar vroeger veld was, maar wel door de stedelijke betekenis die plekken verwerven en de gebruiksmogelijkheden en betekenis die plekken aan het verstedelijkingsproces ontleen.

Vandaar het voorstel om de interface tussen stedelijke en nog niet verstedelijkte niet langer te situeren op een territoriale grens volgens een territoriale indeling van verstedelijkt en nog niet verstedelijkte gebieden die zich aan weerszijden van een grens bevinden, maar als drempels in een emergent proces waarin de betekenis en het gebruik van reeds aanwezige constellaties van toestand kan veranderen: een verandering in aggregatietoestand eerder dan een uitwisseling tussen grenzen, een verandering van

vloeibaar naar gas, van vast naar vloeibaar ook al gaat het slechts om een klein temperatuursverschil, een klein beetje toegevoegde warmte. Jean Remy heeft het in dit verband over de ontwikkeling van een toegevoegde waarde vergelijkbaar met een andere afwerkingsgraad van een product. (Remy 1966, 135) Hetzelfde product maar anders, en daardoor ook een wezenlijk andere verhouding tot datzelfde product. Stedelijkheid in essentie een ervaring, een leefwereld, een gebruiksmogelijkheid waartoe men zich verhoudt doordat men op een bepaalde plek vertoeft. Stedelijkheid is de kwaliteit van een relatie eerder dan de relatie zelf.

Daarmee zitten we niet bij de klassieke discussie over kwaliteit, het belang van ontwerp, de opinies die in de welstandscommissie worden geventileerd en een discussie over ongrijpbare grootheden. Het mooie aan Labo XX is dat via het verstedelijkingsbegrip het lineaire debat over verdichting even opzij wordt gezet (er is immers geen eenduidige verband tussen dichtheid en stedelijkheid, dichtheid en duurzaamheid, dichtheid en ruimtelijk rendement, etc.) en deze eenzijdige focus op verdichting ruilt voor een concreet zoekproces naar de manier waarop de latent stedelijke structuur van de historische suburbs kan worden opgewarmd tot een stedelijke aggregatietoestand. Dit leidt tot ander criteria, andere doelstellingen, om uit te maken welke gebied nu net wel of niet over de drempel van het stedelijk functioneren moeten worden heen gehaald. Verstedelijking vormt daarbij de erkenning van het feit dat die mogelijkheden ruimtelijk ongelijk verdeeld zijn en dat net het maken van die ruimtelijke differentiaties cruciaal is in het structureren van de post-suburbane conditie.

Referenties

- Architects Group Krokodil, eds, 2013, Glatt! From Suburb to City, Zürich: Park Books.
- Brenner, N., 2004, New State Space. Urban Governance and the Rescaling of Statehood, Oxford: Oxford University Press.
- Brenner, N., 2013, Theses on Urbanization, Public Culture, 25, pp. 85-114.
- Brenner, N., and C. Schmid. 2014. "The 'Urban Age' in Question." International Journal of Urban and Regional Research 38(3), pp. 731–755.
- Brenner, N., Schmidt, C., 2015, Towards a new epistemology of the urban?, City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action, 19:2-3, 151-182.
- Brenner, N., Schmid, C., 2012, Planetary Urbanization, in Matthew Gandy (red.), Urban Constellations, Berlin, Jovis 2012, pp. 10–13.
- Castells, M., 1972, La question urbaine, Paris, François Maspero.
- Corrijn, E., 2012, 'Breuklijnen in de Vlaamse stedelijkheid'. In: Dirk Holemans, Mensen maken de Stad, Antwerpen: Epo, pp. 98-116.
- Dehaene, M., 2013, Gardening in the Urban Field, Gent: A&S/Books.
- Dehaene, M., 2014, Landscapes at the Tipping Point. The landscape of the In-Between City, OASE 93, pp.100-117.
- Dehaene, M. 2015, Stedenbouw als Verstedelijkingskunde, in: Anne Schram, et al, *Stadsperspectieven. Europese tradities in de stedenbouw*, Nijmegen: Van Tilt, pp. 296-312.
- Désveaux, D. and Siron, V. eds, 2012, Avec Vue sur la Métropole. 50.000 Logements autour des axes de transports collectifs de l'agglomération Bordelaise, Paris : Archibooks.
- Garreau J, 1991 Edge City: Life on the New Frontier, New York: Doubleday.
- Grafe, C., Verhaert, I. et.al. eds, 2014, Labo XX. Kiezen voor de twintigste- eeuwse gordel, Antwerpen: Stad Antwerpen.
- Hellweg, U. eds, 2014, Building the City within the City, Hamburg: IBA Hamburg GmbH.
- Leiedal, 2015, *Rapport Ruimtemonitor Zuid West-Vlaanderen: Wonen*. Online beschikbaar:

<http://www.leiedal.be/ruimte-leefomgeving/ruimtelijke-planning/ruimtelijke-visievorming/ruimtemonitor-wonen-in-zuid-west>

Lefebvre, H., 1970, *La Révolution Urbaine*, Paris: Gallimard.

Merrifield, A., 2014, *The New Urban Question*, London: Pluto Press.

Neuman, M., 2009, The Compact City Fallacy. *JPER*, 25, pp.1-26.

Phelps, N.A., Wood, A.M., Valler, D.C., 2010, 'A postduburban world? An outline of a research agenda,' *Environment and Planning A*, 42, pp. 366-383.

Remy, J., 1966, *La Ville: phénomène économique*, Bruxelles : Vie Ouvrière.

Saunders, P., 1986, *Social Theory and the Urban Question* (2nd ed.). London: Routledge.

Silverman A, Schneider L, 1991, ``Suburban localism and Long Island's regional crisis" *Built Environment* 17 191 – 204.

Soja E, 2000 *Postmetropolis* (Blackwell, Oxford)

Walker, R., 2015, Building a better theory of the urban: response to ‘Towards a new epistemology of the urban?’, *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, 10:2-3, 183-191.